

جغرافیا و روابط انسانی، زمستان ۱۴۰۴، دوره ۸، شماره ۴، صص ۴۸۱-۴۵۷

تأثیر تغییرات اقلیمی بر سیاست خارجی عراق در قبال ترکیه و ایران

مصطفی کامل علیوی^۱، رضا اختیاری امیری^{۲*}، مختار صالحی^۳، علی اکبر جعفری^۴

۱- دانشجوی دکتری روابط بین‌الملل، دانشگاه مازندران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، گروه علوم سیاسی، بابلسر، ایران

۲- دانشیار روابط بین‌الملل، دانشگاه مازندران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، گروه علوم سیاسی، بابلسر، ایران

r.ekhtiari@umz.ac.ir

۳- استادیار روابط بین‌الملل، دانشگاه مازندران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، گروه علوم سیاسی، بابلسر، ایران

۴- استاد روابط بین‌الملل، دانشگاه مازندران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی، گروه علوم سیاسی، بابلسر، ایران

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۵

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۲۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۴

چکیده

تغییرات اقلیمی یکی از چالش‌های بزرگ جهانی است که در ابعاد و سطوح گوناگون کشورها و روابط بین آن‌ها را به چالش‌ها کشیده است. هم‌اکنون تغییرات اقلیمی از مباحث مهم سیاسی هر کشوری است. عراق نیز که در جغرافیایی خشک و گرم واقع شده، با چالش‌های فراوانی، که ناشی از تغییرات اقلیمی هستند، مواجه است. این چالش‌ها تأثیرات مستقیم و غیرمستقیمی بر روند سیاست داخلی و خارجی این کشور داشته است. از همین رو این مقاله تلاش می‌کند تا رابطه میان تغییرات اقلیمی و سیاست خارجی عراق را در قبال ترکیه و ایران بررسی کند. سوال اصلی این تحقیق این است که تغییرات اقلیمی چه تأثیری بر تصمیم‌گیری‌های سیاست خارجی عراق در مواجهه با کشورهای ترکیه و ایران داشته است؟ فرضیه اصلی مطرح شده این است که تغییرات اقلیمی به عنوان یک عامل تقویت‌کننده تهدید، موجب بازنگری عراق در روابط خارجی خود به‌ویژه در زمینه منابع آبی و زیست‌محیطی شده است. روش تحقیق این پژوهش تحلیلی-توصیفی بوده و داده‌ها از منابع کتابخانه‌ای گردآوری شده‌اند. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهند که کاهش منابع آبی ناشی از سدسازی ترکیه و تغییرات اقلیمی، عراق را به سمت همکاری با ترکیه برای مدیریت بهتر منابع آبی سوق داده است. در عین حال، ریزگردها و خشکسالی‌ها به عنوان چالش‌های مشترک عراق و ایران، زمینه‌ساز گسترش دیپلماسی زیست‌محیطی میان این دو کشور شده‌اند. این مقاله با ارائه رویکردی جامع به ارتباط میان تغییرات اقلیمی و سیاست خارجی، راهبردهایی برای کاهش تنش‌های منطقه‌ای و تقویت همکاری‌های بین‌المللی پیشنهاد می‌کند.

واژگان کلیدی: تغییرات اقلیمی، سیاست خارجی، عراق، ایران، ترکیه.

۱. مقدمه

موقعیت جغرافیایی عراق، واقع در منطقه‌ای خشک و پایین‌دست، این کشور را به یکی از آسیب‌پذیرترین مناطق جهان در برابر تغییرات اقلیمی تبدیل کرده است. عراق با چالش‌های متعدد هیدرولوژیکی، هواشناسی و اقلیمی روبه‌رو است که برخی از آن‌ها به تدریج و برخی دیگر به صورت ناگهانی بر این کشور تأثیر می‌گذارند. بیابان‌زایی، کاهش بارش، افزایش سطح دریا در جنوب و رخداد‌های ناگهانی همچون خشکسالی، سیل، طوفان‌های گرد و غبار و موج‌های گرمایی، تنها بخشی از این چالش‌ها هستند. این تهدیدها نه تنها محیط‌زیست عراق را تحت تأثیر قرار داده‌اند، بلکه پیامدهای اجتماعی، اقتصادی و سیاسی گسترده‌ای نیز به دنبال داشته‌اند که امنیت ملی و ثبات اجتماعی این کشور را به خطر انداخته است.

بر اساس شاخص جهانی سازگاری دانشگاه نوتردام، که به بررسی آسیب‌پذیری کشورها در برابر تغییرات اقلیمی و توانایی آن‌ها برای مقابله می‌پردازد، عراق در رتبه ۸۲ از نظر آسیب‌پذیری و رتبه ۴۲ در میان کشورهایی با آمادگی کمتر قرار دارد. این رتبه‌بندی نشان‌دهنده عدم آمادگی کافی عراق برای مقابله با چالش‌های اقلیمی است. همچنین، «شاخص مدیریت خطر»^۱ عراق را به عنوان چهاردهمین کشور در معرض خطر جهان در نظر گرفته است. این شاخص نشان می‌دهد که عراق با خطرات بالایی مانند سیل، خشکسالی و درگیری مواجه است. این داده‌ها بر ضرورت تقویت سیاست‌ها و اقدامات برای کاهش آسیب‌پذیری‌ها و افزایش تاب‌آوری کشور تأکید دارند (DPPA, 2023: 4).

در پاسخ به این چالش‌ها، دولت عراق اقدامات سیاستی متعددی برای مقابله با اثرات تغییرات اقلیمی انجام داده است. از جمله این اقدامات، تصویب پیوستن به کنوانسیون چارچوب تغییرات اقلیمی در سال ۲۰۰۹ و تأسیس مرکز ملی تغییرات اقلیمی در وزارت محیط زیست است. علاوه بر این، تشکیل کمیته ملی برای نظارت بر اقدامات اقلیمی و توسعه برنامه ملی سازگاری با حمایت سازمان‌های بین‌المللی از دیگر گام‌های مهم این کشور بوده است. این برنامه‌ها با هدف تقویت ظرفیت‌های نهادی، فنی و مالی عراق طراحی شده‌اند تا بتوانند نیازهای میان‌مدت و بلندمدت سازگاری با تغییرات اقلیمی را برآورده کنند (Al-Shamsi, 2019: 1-3).

تغییرات اقلیمی تأثیرات عمده‌ای بر سیاست خارجی عراق داشته و این کشور را وادار به بازنگری در روابط خود با همسایگان کرده است. کاهش منابع آبی ناشی از تغییرات اقلیمی، به‌ویژه در رودخانه‌های دجله و فرات، موجب افزایش تنش‌ها میان عراق و کشورهای بالادست به‌ویژه ترکیه شده است. سدسازی و مدیریت منابع آبی توسط این کشور عراق را با کمبود شدید آب روبه‌رو کرده و وابستگی آن به دیپلماسی برای حل این بحران افزایش یافته است.

^۱. Index for Risk Management (INFORM)

از این رو، عراق تلاش کرده است با تقویت همکاری‌های منطقه‌ای و بین‌المللی، رویکردی تعاملی برای مدیریت منابع آبی و کاهش تأثیرات تغییرات اقلیمی اتخاذ کند.

در همین حال، روابط خارجی عراق با ایران نیز به شدت تحت تأثیر چالش‌های زیست‌محیطی قرار گرفته است. پدیده‌هایی همچون ریزگردها که عمده‌تأ منشأ آن‌ها در عراق است، باعث تنش‌های زیست‌محیطی با ایران شده‌اند (جلیلی و همکاران، ۱۴۰۳: ۳۸۸). با این وجود، هر دو کشور در تلاش برای کاهش پیامدهای این چالش‌ها، همکاری‌های مشترکی را آغاز کرده‌اند. برنامه‌های مشترک برای مقابله با بیابان‌زایی، تثبیت خاک و مدیریت منابع آبی از جمله اقدامات انجام‌شده است. این همکاری‌ها نشان‌دهنده اهمیت روزافزون دیپلماسی زیست‌محیطی در سیاست خارجی عراق است که می‌تواند الگویی برای مدیریت تنش‌های منطقه‌ای و بهبود روابط دوجانبه باشد.

این مقاله با هدف بررسی تأثیر تغییرات اقلیمی بر سیاست خارجی عراق در قبال ترکیه و ایران تدوین شده است. اهمیت این پژوهش در آن است که نشان می‌دهد چگونه چالش‌های زیست‌محیطی می‌توانند به بازتعریف روابط بین‌المللی منجر شوند. سوال اصلی این تحقیق این است که تغییرات اقلیمی چه تأثیری بر تصمیم‌گیری‌های سیاست خارجی عراق در مواجهه با کشورهای ترکیه و ایران داشته است؟. فرضیه اصلی مطرح‌شده این است که تغییرات اقلیمی به عنوان یک عامل تقویت‌کننده تهدید، موجب بازنگری عراق در روابط خارجی خود به‌ویژه در زمینه منابع آبی و زیست‌محیطی شده است. روش تحقیق این پژوهش تحلیلی-توصیفی بوده و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و اسناد بین‌المللی گردآوری شده است. داده‌های این تحقیق از گزارش‌های رسمی، مقالات علمی و ارزیابی‌های بین‌المللی به دست آمده و تحلیل شده‌اند تا بتوانند تصویری جامع از تأثیرات تغییرات اقلیمی بر سیاست خارجی عراق ارائه دهند.

۲. پیشینه پژوهش

≠ پژوهش‌های داخلی

شریفی و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «نقش عناصر زیست‌محیطی در ایجاد تنش‌های آبی بین ایران و عراق» به بررسی بحران بیابان‌زایی پرداخته‌اند. ریزگردها و طوفان‌های گرد و خاک، که منشأ آن بیابان‌های عراق و عربستان است، اثرات زیانباری بر ایران داشته و تا تهران گسترش یافته است. این پدیده زمین‌های کشاورزی را نابود کرده، سلامتی شهروندان را به خطر انداخته و امنیت ملی ایران را تهدید می‌کند. نویسندگان با استفاده از نظریه هامر-دیکسون نتیجه گرفته‌اند که در صورت ادامه این بحران، نارضایتی اجتماعی و سیاسی افزایش یافته و نظام سیاسی با چالش روبرو خواهد شد.

صدرانیا و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «تأثیر بحران کم‌آبی بر مناسبات هیدروپلیتیک ایران و عراق» بیان می‌کنند که عراق به دلیل وابستگی به رودهای ورودی از کشورهای همسایه، منابع آبی پایداری ندارد. مهار آب توسط ترکیه و ایران باعث کاهش چشمگیر آب ورودی به عراق شده و ناامنی آبی و غذایی را به دنبال داشته است. این مسئله، مناسبات هیدروپلیتیک و سیاست خارجی عراق در برابر ایران را تحت تأثیر قرار داده و احتمال تبدیل آن به تنش‌های سیاسی و نظامی وجود دارد.

≠ پژوهش‌های خارجی

ممشایی^۲ (۲۰۲۳) در مقاله‌ای با عنوان «تغییرات اقلیمی به عنوان یک افزایش دهنده تهدید» تأکید می‌کند که تغییرات اقلیمی تهدیدی چندبرابری برای امنیت انسانی است و عراق به عنوان یکی از آسیب‌پذیرترین کشورهای خاورمیانه از پیامدهای آن به شدت رنج می‌برد. خشکسالی، کمبود آب، و کاهش جریان رودهای دجله و فرات موجب مهاجرت کشاورزان و تشدید بحران‌های اجتماعی و امنیتی شده است. سدسازی همسایگان، مانند ترکیه و ایران، نیز امنیت آبی و موقعیت بین‌المللی عراق را تضعیف کرده است.

نوریس^۳ (۲۰۲۳) در مقاله‌ای با عنوان «تغییرات اقلیمی: پیامدهایی بر محیط زیست عراق» بیان می‌کند که عراق تحت تأثیر تغییرات آب‌وهوایی، از جمله گرمایش زمین، کاهش بارندگی، و افزایش تبخیر، با تنش آبی روبه‌رو است. این شرایط موجب خشکسالی، بیابان‌زایی، و طوفان‌های شن شده و بخش کشاورزی را به شدت تحت تأثیر قرار داده است. همچنین، افزایش سطح دریا بنادر و سواحل عراق را تهدید می‌کند. روند کنونی تغییر اقلیم احتمالاً ادامه خواهد یافت و در صورت عدم سیاست‌گذاری مناسب، پیامدهای اجتماعی و ناآرامی‌های بیشتری به دنبال خواهد داشت.

آدامو^۴ و همکاران (۲۰۲۲) در مقاله‌ای با عنوان «تغییرات اقلیمی: خشکسالی و افزایش بیابان‌زایی در خاورمیانه» تأکید می‌کنند که خاورمیانه، از جمله عراق، به شدت تحت تأثیر تغییرات اقلیمی قرار دارد. افزایش دما، خشکسالی‌های مکرر، بیابان‌زایی، و کاهش منابع آبی از پیامدهای اصلی این تغییرات است. عراق به دلیل وابستگی

^۲ Mamshai

^۳ Nosir

^۴ Adamo

به منابع آبی همسایگان و مدیریت ناکارآمد داخلی، در وضعیتی متزلزل قرار گرفته است. نویسندگان پیشنهاد می‌کنند که عراق نیازمند راه‌حل‌هایی در سطح ملی و همکاری‌های منطقه‌ای برای مقابله با این بحران است.

نادری بنی^۵ و همکاران (۲۰۲۱) در مقاله‌ای با عنوان «تغییرات اقلیمی: محرک درگیری‌های آینده در منطقه خلیج فارس؟» بررسی می‌کنند که تغییرات اقلیمی و اثرات زیست‌محیطی آن می‌تواند بحران‌های اجتماعی، اقتصادی، و سیاسی را در کشورهای وابسته به نفت ایجاد کند. با وجود تلاش برای اصلاحات اجتماعی و اقتصادی، این اقدامات با ظرفیت محیط‌زیست سازگار نیست. همچنین، اختلافات سیاسی مانع مدیریت یکپارچه محیط‌زیست خلیج فارس شده است. وضعیت رودهای دجله و فرات، چالش اصلی عراق، روابط این کشور با همسایگانش را به شدت تحت تأثیر قرار می‌دهد.

جیوانیس^۶ و اوزدمار^۷ (۲۰۲۱) در مقاله‌ای با عنوان «اثرات فرامرزی تغییرات اقلیمی و سازگاری جهانی» بررسی می‌کنند که خشکسالی ناشی از تغییرات اقلیمی در خاورمیانه منابع آبی و کشاورزی عراق را به شدت تحت تأثیر قرار داده است. حوضه دجله و فرات، منبع اصلی تأمین آب عراق، تحت کنترل ترکیه به عنوان کشور بالادست قرار دارد، و سدسازی‌های ترکیه بحران را تشدید کرده است. این مقاله نشان می‌دهد که تغییرات اقلیمی و کاهش همکاری منطقه‌ای تأثیرات اقتصادی و اجتماعی قابل توجهی بر خانوارهای عراقی داشته است.

اودریسکل^۸ (۲۰۱۸) در مقاله‌ای با عنوان «روندهای در حال ظهور جنگ و بی‌ثباتی در عراق» به بررسی تأثیر تغییرات اقلیمی بر بی‌ثباتی این کشور پرداخته است. کاهش منابع آب، تخریب کشاورزی، و مدیریت ضعیف آب از عوامل کلیدی هستند که منجر به شوری آب و کاهش امنیت غذایی شده‌اند. با کاهش ۴۰ درصدی جریان رودخانه‌ها و افزایش دمای سالانه، ۹۲ درصد مساحت عراق در معرض بیابان‌زایی قرار دارد. این شرایط احتمال درگیری‌های خشونت‌آمیز و جابجایی‌ها را افزایش می‌دهد.

⁵. Naderi Beni

⁶. Giovanis

⁷. Ozdamar

⁸. O'Driscoll

فیلتسون^۹ و توبی^{۱۰} (۲۰۱۷) در مقاله‌ای با عنوان «تغییر اقلیم، آب و امنیت در خاورمیانه» تأثیر تغییرات اقلیمی و مدیریت آب را در عراق و همسایگانش بررسی کرده‌اند. عراق برنامه‌ریزی مناسبی برای مدیریت مناطق آبیاری، به‌ویژه در فرات، ندارد. خشکسالی ۲۰۰۷ مهاجرت میلیونی و رشد شهرنشینی را تسریع کرد. اشغال مناطق فرات توسط داعش منجر به تسلیح آب و کاهش بیشتر جریان آن شد. ترکیه، تأمین‌کننده ۹۰ درصد آب فرات، با استراتژی‌های انحصار آب و همکاری منطقه‌ای، تأثیر ژئوپلیتیکی قابل‌توجهی دارد.

عبدالله (۲۰۰۹) در مقاله‌ای با عنوان «روندهای اخیر در استراتژی آب بین عراق، سوریه و ترکیه» به بررسی تنش‌های ناشی از مدیریت آب در منطقه پرداخته است. ترکیه با ساخت سدهای بزرگ و کنترل رودهای دجله و فرات، بدون مشورت با عراق و سوریه، بر منابع آبی این کشورها تأثیر گذاشته است. افزایش جمعیت و تقاضای آب در عراق و سوریه، این کشورها را در برابر ترکیه در موضع ضعف قرار داده است. این شرایط منجر به ایجاد ائتلافی میان عراق و سوریه برای مقابله با رویکرد یک‌جانبه ترکیه شده است.

این پژوهش در مقایسه با تحقیقات پیشین تفاوت‌ها و نوآوری‌هایی قابل‌توجهی دارد. در حالی که بسیاری از مطالعات به بررسی جنبه‌های کلی تغییرات اقلیمی و پیامدهای آن بر کشورهای خاورمیانه پرداخته‌اند، این مقاله به‌طور خاص تأثیرات این تغییرات را بر سیاست خارجی عراق در قبال ترکیه و ایران تحلیل می‌کند. این تمرکز جغرافیایی و موضوعی، امکان بررسی عمیق‌تر روابط دوجانبه و نقش تغییرات زیست‌محیطی در بازتعریف سیاست‌های منطقه‌ای را فراهم می‌آورد. از جنبه نوآورانه، این تحقیق به‌جای رویکرد صرفاً توصیفی، با ارائه یک چارچوب تحلیلی با بهره‌گیری از نظریه‌ی سیاست سبز، تلاش دارد تا ارتباط بین تغییرات اقلیمی و تحولات سیاست خارجی را به‌طور سیستماتیک تبیین کند. به این ترتیب، مقاله حاضر می‌تواند نه تنها به شکاف‌های پژوهشی در این حوزه پاسخ دهد، بلکه زمینه‌ساز درک بهتر و تدوین سیاست‌های مؤثرتر در سطح منطقه‌ای و بین‌المللی نیز باشد.

^۹. Feitelson

^{۱۰}. Tubi

۳. چارچوب نظری

≠ نظریه‌ی سیاست سبز^۱

در دهه‌های پایانی قرن بیستم نظریه‌ای نوین در میان انبوه نظریات علم سیاست و روابط بین‌الملل ظهور و رشد کرد. نظریه‌ی سیاست سبز بر اهمیت مسائل زیست‌محیطی و پایداری در فرآیندهای سیاست‌گذاری و حکومت‌داری تأکید دارد. این نظریه خواهان تغییر در شیوه‌های سنتی سیاست‌ورزی است که غالباً بر رشد اقتصادی بدون توجه به پیامدهای زیست‌محیطی متمرکز بودند. سیاست سبز بر مفاهیمی چون عدالت بین‌نسلی، دموکراسی مشارکتی، و احترام به تنوع زیستی تأکید می‌کند (بال و دگر، ۱۳۹۰: ۵۵۹). با آغاز قرن بیست و یکم این نظریه بیش از پیش مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. در حوزه بین‌الملل نیز این نظریه طرفداران بسیاری یافته است. پیترو هالدن^۲ (۱۳۹۴)، در کتاب خود با عنوان «ژئوپلیتیک تغییرات اقلیمی؛ چالش‌هایی برای سیستم بین‌المللی»، جایگاه روابط بین‌المللی و سیاست خارجی را نظریه‌ی سبز تحلیل و بررسی کرده است. در این کتاب؛ نظریه‌ی سبز در رابطه با سیاست خارجی معتقد است که تعاملات بین‌المللی باید بر پایه پایداری زیست‌محیطی، عدالت جهانی و همکاری چندجانبه شکل گیرد. این نظریه تأکید دارد که سیاست خارجی نباید صرفاً در خدمت منافع ملی کوتاه‌مدت باشد، بلکه باید به مسئولیت جهانی کشورها در قبال محیط زیست توجه کند. سیاست خارجی سبز بر کاهش بحران‌های زیست‌محیطی ناشی از تغییرات اقلیمی از طریق دیپلماسی و مشارکت جمعی در سطوح منطقه‌ای و جهانی تأکید دارد. این رویکرد همچنین بر ضرورت اصلاح ساختارهای بین‌المللی ناعادلانه که شکاف‌های اقتصادی و زیست‌محیطی را تشدید می‌کنند، تأکید می‌کند.

تغییرات اقلیمی به عنوان یکی از چالش‌های جهانی قرن حاضر، تأثیرات عمیقی بر سیاست خارجی کشورها دارد. این تأثیرات به ویژه در زمینه‌های منابع طبیعی، مهاجرت‌های اقلیمی، همکاری‌های بین‌المللی و امنیت انرژی به وضوح مشهود است. در این چارچوب، تغییرات اقلیمی می‌توانند نه تنها به عنوان یک تهدید زیست‌محیطی، بلکه به عنوان یک عامل کلیدی در تعیین استراتژی‌های سیاسی و اقتصادی کشورها عمل کنند. سیاست خارجی کشورها در پاسخ به چالش‌های ناشی از تغییرات اقلیمی می‌تواند دستخوش تحول شود و به تنظیم روابط بین‌الملل منجر گردد. تغییرات اقلیمی می‌توانند موجب تغییرات عمده‌ای در سیاست‌های خارجی کشورها و در روابط بین‌المللی شوند. این تغییرات می‌توانند در ابعاد مختلفی مانند تأمین امنیت انرژی، همکاری‌های بین‌المللی، کمک‌های بشردوستانه، و حتی منازعات بین‌المللی در رابطه با منابع طبیعی و مرزها خود را نشان دهند. کشورهایی که قادر به

^۱ . Theory of Green Politics

1

^۲ . Peter Halden

2

مدیریت بهتر بحران‌های زیست‌محیطی هستند، می‌توانند جایگاه خود را در عرصه جهانی تقویت کرده و به نقش‌آفرینی بیشتری در سیاست‌های بین‌المللی دست یابند (Homer-Dixon, 1994: 5).

از دیدگاه سیاست سبز؛ یکی از مهم‌ترین مباحث در تحلیل تأثیر تغییرات اقلیمی بر سیاست خارجی، فرآیند «امنیتی‌سازی محیط زیست» است. این مفهوم به این معناست که مسائل زیست‌محیطی، به‌ویژه تغییرات اقلیمی، به عنوان تهدیداتی برای امنیت ملی مطرح می‌شوند. در چنین شرایطی، کشورها ممکن است به‌جای تمرکز صرف بر ابعاد علمی و فنی مسائل محیطی، آن‌ها را در چارچوب امنیتی تعریف کرده و از آن‌ها برای تدوین استراتژی‌های سیاسی و نظامی استفاده کنند. این فرآیند می‌تواند موجب افزایش توجه دولتمردان به مشکلات زیست‌محیطی و در عین حال تغییر اولویت‌های دیپلماتیک و خارجی آن‌ها شود (Buzan, Waeber, & de Wilde, 1998: 75-77).

تغییرات اقلیمی ممکن است به‌ویژه در مناطقی که منابع طبیعی حیاتی مانند آب و انرژی محدود است، بر توازن قدرت‌های منطقه‌ای تأثیر بگذارد. کشورهایی که توانایی بیشتری در مقابله با بحران‌های محیطی دارند، می‌توانند از این توانمندی‌ها در سیاست خارجی خود بهره‌برداری کنند. این کشورها قادر خواهند بود تا روابط خود را با کشورهای دیگر در جهت ایجاد همکاری‌های اقتصادی و امنیتی یا حتی ائتلاف‌های جدید تنظیم کنند. به‌ویژه در مناطقی که رقابت‌های ژئوپلیتیکی و اقتصادی شدید است، کشورهایی که قادر به مدیریت بحران‌های اقلیمی باشند، ممکن است مزیت‌های رقابتی جدیدی در عرصه بین‌المللی پیدا کنند (Dabelko, 2009: 17).

از منظر گانسر بچلر^۳ پژوهشگر روابط بین‌الملل و متمرکز بر سیاست سبز، درگیری‌های بین‌المللی و منطقه‌ای به‌ویژه در زمان‌هایی که عوامل زیست‌محیطی و سیاسی به‌طور همزمان تأثیرگذار باشند، شدت می‌یابند. این عوامل شامل شرایط زیست‌محیطی غیرقابل اجتناب، ضعف نهادهای حاکمیتی، استفاده ابرازی از محیط زیست توسط گروه‌های قدرتمند، و فرصت‌های ایجاد ائتلاف‌های جدید هستند. تغییرات اقلیمی می‌توانند این عوامل را تشدید کرده و به بروز بحران‌های جدید در روابط بین‌الملل منجر شوند. کشورهایی که دارای نهادهای حاکمیتی قوی و توانمندی‌های بیشتری در مدیریت بحران‌های محیطی هستند، می‌توانند از این شرایط به‌عنوان فرصتی برای تقویت موقعیت خود در عرصه بین‌الملل استفاده کنند (Dalby, 2002: 52-53).

یکی از پیامدهای کلیدی تغییرات اقلیمی، افزایش شکاف‌های اقتصادی و اجتماعی بین کشورها است. کشورهایی که دارای فناوری‌های پیشرفته و منابع مالی کافی برای مقابله با اثرات اقلیمی هستند، قادر خواهند بود تا موقعیت خود را در عرصه بین‌المللی حفظ یا تقویت کنند. در مقابل، کشورهای کمتر توسعه‌یافته که به شدت تحت تأثیر تغییرات اقلیمی قرار دارند، ممکن است دچار بحران‌های داخلی شوند که به نوبه خود بر روابط خارجی آن‌ها تأثیر منفی خواهد گذاشت. این عدم توازن می‌تواند به ایجاد وابستگی‌های جدید، افزایش مهاجرت‌های اقلیمی و

³ . Gunther Baechler

شکل‌گیری ائتلاف‌های جدید بر اساس ملاحظات زیست‌محیطی منجر شود (G7 Foreign Ministers, 2017: 11).

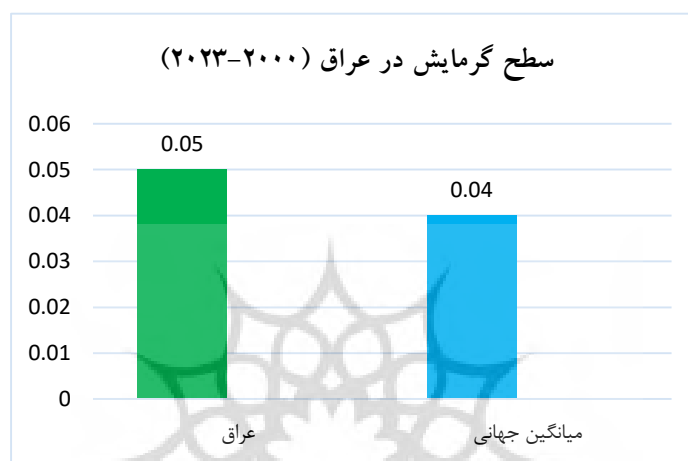
تأثیر تغییرات اقلیمی بر سیاست خارجی کشورها به‌ویژه در دنیای امروز که بحران‌های محیطی به‌طور فزاینده‌ای بر روابط بین‌المللی تأثیر می‌گذارند، موضوعی مهم و حیاتی است. این تغییرات می‌توانند به شکل‌دهی مجدد روابط بین‌المللی، تقویت یا تضعیف قدرت‌های منطقه‌ای و بین‌المللی، و حتی تغییر در اولویت‌های دیپلماتیک و اقتصادی کشورها منجر شوند. تحلیل این تأثیرات از منظر مفاهیمی مانند امنیتی‌سازی محیط زیست، شکاف‌های اقتصادی و اجتماعی، و نظریه آنکوپ می‌تواند به درک بهتر از پیچیدگی‌های روابط بین‌الملل و استراتژی‌های سیاست خارجی کشورها در مواجهه با بحران‌های زیست‌محیطی کمک کند.

۴. عراق و چالش‌های ناشی از تغییرات اقلیمی

تغییرات اقلیمی به‌طور قابل‌توجهی منابع آبی عراق را تحت تأثیر قرار داده و منجر به کمبود شدید آب و بیابان‌زایی شده است. خشک‌شدن رودخانه‌های دجله و فرات به دلیل انحراف منابع آبی توسط کشورهای همسایه و مدیریت ناکارآمد منابع آب توسط دولت‌های متوالی عراق نسبت داده شده است. این وضعیت باعث کمبود مزمن آب برای آبیاری شده و کشاورزان را وادار به ترک زمین‌های خود کرده و بیابان‌زایی گسترده‌ای را در بسیاری از مناطق عراق به دنبال داشته است. اثرات ترکیبی تغییرات اقلیمی، از جمله افزایش دما، خشکسالی‌های طولانی‌مدت و افزایش توفان‌های گرد و غبار، به‌طور چشمگیری محیط‌زیست، امنیت، سیاست، اقتصاد و صنعت کشاورزی کشور را تضعیف کرده است (Eltaif, Gharaibeh and Fadhil Al-Quraishi, 2024: 279-281). همچنین بخش کشاورزی نیز در عراق به شدت تحت تأثیر تغییرات محیطی و اقلیمی قرار گرفته است. چالش‌های اقتصادی که عراق با آن مواجه است، به دلیل تغییرات محیطی و اقلیمی تشدید شده و به بیابان‌زایی، خشکسالی و کمبود منابع آبی منجر شده است. این تغییرات تهدید فزاینده‌ای برای بخش‌های کشاورزی در سراسر جهان، از جمله کشورهای در حال توسعه و عربی، ایجاد کرده‌اند. دوره زمانی بین سال‌های ۲۰۰۴ تا ۲۰۲۲ شاهد مواجهه با تغییرات محیطی

و اقلیمی و بدتر شدن انتشار کربن، گرمایش جهانی، بیابان‌زایی و خشکسالی در بسیاری از کشورها از جمله عراق بوده است (Al-Din & Ali, 2024: 276-277).

تغییرات اقلیمی نابرابری‌ها و خطر ناآرامی‌ها را در عراق که جامعه‌ای فرسوده از سال‌ها درگیری و خشونت است، تشدید کرده است. بدون اصلاحات ساختاری کلیدی، تلاش‌های عراق برای دستیابی به مسیر رشد مقاوم، فراگیر و متنوع تحقق نخواهد یافت. تأخیر در اجرای این اصلاحات، توانایی عراق را برای کاهش اثرات نامطلوب فیزیکی و مالی تغییرات اقلیمی و پاسخ به

نمودار ۱: سطح گرمایش در عراق از سال ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۳

منبع: (IEA, 1/ 1/ 2025)

نیازهای سرمایه‌گذاری

رو به رشد، از جمله در بخش‌های آب و انرژی، دشوارتر می‌کند. گزارش اقلیم و توسعه کشوری (سی‌سی‌دی‌آر)^۴ بانک جهانی برای عراق در سال ۲۰۲۲، بر ضرورت انتخاب‌های سیاستی برای تنوع‌بخشی و تحول اقتصادی به منظور مقابله با این چالش‌ها تأکید دارد (World Bank Group, 11/ 9/ 2022).

بخش انرژی عراق نیز نسبت به تأثیرات تغییرات اقلیمی آسیب‌پذیر است. از سال ۲۰۰۰ تا ۲۰۲۳، عراق با نرخ گرمایش متوسط ۰٫۴۸ درجه سانتی‌گراد در هر دهه مواجه بوده که از میانگین جهانی ۰٫۳۷ درجه سانتی‌گراد بیشتر است. افزایش دما همراه با موج‌های گرمایی مکرر و شدیدتر، پیش‌بینی می‌شود که تقاضا برای سیستم‌های خنک‌کننده و تهویه مطبوع را افزایش دهد و به‌طور قابل توجهی تقاضای اوج برق را بالا ببرد. این موضوع، عملکرد قابل اعتماد شبکه برق در موج‌های گرما را دشوارتر کرده و می‌تواند به چالش‌های پایداری ادامه‌دار منجر شود. علاوه بر این،

⁴ . Country Climate and Development Report (CCDR)

توفان‌های گرد و غبار در ۲۰ سال گذشته شدیدتر و مکررتر شده و می‌توانند بازده انرژی خورشیدی را بیش از ۶۰ درصد کاهش دهند که تهدید قابل‌توجهی برای برنامه‌های عراق در گسترش ظرفیت انرژی خورشیدی به شمار می‌رود (IEA, 1/ 1/ 2025).

ثبات اجتماعی و چشم‌انداز توسعه اقتصادی بلندمدت عراق به دلیل تغییرات اقلیمی، به‌ویژه افزایش کمبود آب، تحت تهدید قرار گرفته است. این کشور به سرعت در حال از دست دادن منابع آبی خود است و در سناریوی ادامه وضعیت فعلی، شکاف فزاینده بین عرضه و تقاضای آب از حدود ۵ میلیارد متر مکعب به ۱۱ میلیارد متر مکعب تا سال ۲۰۳۵ افزایش خواهد یافت. کمبود آب و کیفیت نامطلوب آن می‌تواند به‌طور قابل‌توجهی بازده محصولات کشاورزی را کاهش دهد و بر سیستم‌های غذایی کشاورزی تأثیر بگذارد و امنیت غذایی را تهدید کرده و بر تولید ناخالص داخلی اثر منفی بگذارد. گزارش سی‌سی‌دی آر بانک جهانی برای عراق بر نیاز به اقدام فوری برای مقابله با این چالش‌ها به منظور جلوگیری از بی‌ثباتی اجتماعی بیشتر و افت اقتصادی تأکید دارد (World Bank Group, 11/ 9/ 2022).

در پاسخ به این چالش‌ها، دولت عراق اقداماتی را برای مقابله با تغییرات اقلیمی و تأثیرات آن آغاز کرده است. در سال ۲۰۲۱، عراق نخستین مشارکت‌های تعیین‌شده ملی خود را برای بازه زمانی ۲۰۲۱ تا ۲۰۳۰ به کنوانسیون چارچوبی سازمان ملل متحد در مورد تغییرات اقلیمی ارائه کرد و توسعه برنامه ملی سازگاری خود را آغاز کرد (IEA, 1/ 1/ 2025). در واقع عراق دریافته است که برای مقابله با چالش‌های ناشی از تغییرات اقلیمی، لازم است تدابیر سیاستی بیشتری را اجرا کرده و ملاحظات تاب‌آوری اقلیمی را در راهبردهای خود ادغام کند. سرمایه‌گذاری‌های این کشور باید بر بازسازی و توسعه زیرساخت‌هایی متمرکز باشد که بتوانند در برابر پیامدهای تغییرات اقلیمی مقاومت کنند. در همین راستا، تغییرات اقلیمی عراق را به بازنگری و بازتعریف سیاست‌هایش در قبال همسایگان، به‌ویژه ترکیه و ایران، واداشته است. کاهش منابع آبی، افزایش دما و تشدید خشکسالی‌ها موجب شده است که بغداد برای مقابله با این چالش‌ها، رویکرد خود را نسبت به مدیریت منابع مشترک آبی و همکاری‌های منطقه‌ای تغییر دهد. از این‌رو، عراق ناگزیر است سیاست‌های خود را در قبال ترکیه و ایران تعدیل کند تا بتواند از طریق مذاکرات و توافقات دوجانبه، مدیریت بهتری بر منابع آبی مشترک داشته و بحران‌های ناشی از تغییرات اقلیمی را کنترل کند. در این مسیر، اتخاذ دیپلماسی فعال، بهره‌گیری از ظرفیت‌های بین‌المللی و تقویت همکاری‌های منطقه‌ای، نقش کلیدی در کاهش آسیب‌پذیری عراق در برابر تغییرات اقلیمی ایفا خواهد کرد.

۵. سیاست خارجی عراق در قبال ترکیه

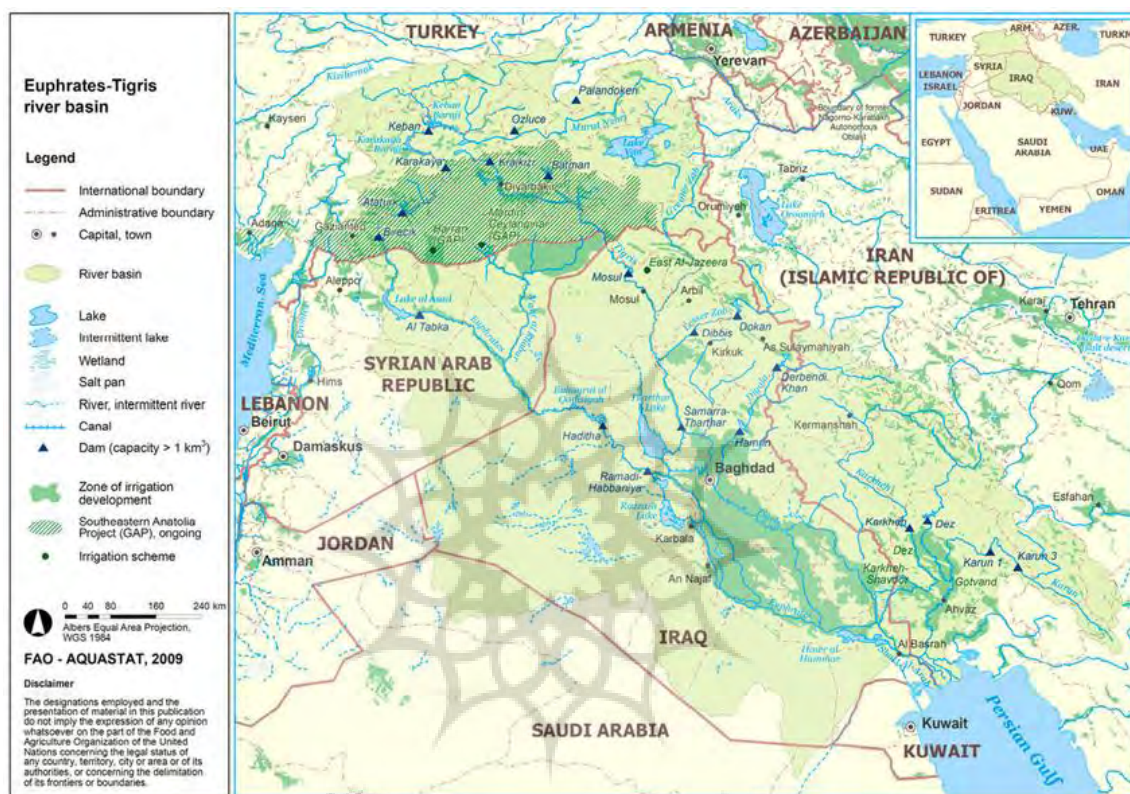
از آغاز قرن بیست و یک تغییرات اقلیمی به عنوان عاملی مهم در سیاست خارجی عراق، به ویژه در روابط این کشور با ترکیه مطرح بوده است. ماهیت فرامرزی رودخانه‌های دجله و فرات که از ترکیه سرچشمه گرفته و وارد عراق می‌شوند، اهمیت منابع آبی را در تعاملات دوجانبه برجسته کرده‌اند. با تشدید کمبود آب به دلیل تغییرات اقلیمی، چالش‌های موجود افزایش یافته و پویایی‌های جدیدی به روابط عراق و ترکیه افزوده شده است. در این بخش به بررسی تأثیر چندوجهی تغییرات اقلیمی بر سیاست خارجی عراق نسبت به ترکیه پرداخته و جنبه‌هایی مانند امنیت آبی، مذاکرات دیپلماتیک، پیامدهای اقتصادی و ثبات منطقه‌ای را تحلیل خواهد شد.

امنیت آبی و مدیریت منابع

امنیت آبی که یکی از مهم‌ترین مسائل استراتژیک عراق به شمار می‌رود، به ویژه در سیاست خارجی این کشور نسبت به ترکیه نقش محوری دارد. به دلیل نوسانات سالانه بالا، تعیین میانگین تخلیه سالانه رودخانه‌های فرات و دجله دشوار است. جریان آب در این رودخانه‌ها در اوایل دهه ۱۹۶۰ به کمتر از ۳۰ کیلومتر مکعب کاهش یافته و در اواسط دهه ۱۹۷۰ به بیش از ۸۴ کیلومتر مکعب رسیده است. با این حال، بیشتر برآوردها نشان می‌دهند که میانگین جریان سالانه فرات حدود ۳۲ میلیون متر مکعب و برای دجله حدود ۴۲ میلیون متر مکعب است. ۸۹ درصد از آب فرات توسط ترکیه تأمین می‌شود و ۱۱ درصد باقی‌مانده در سوریه اضافه می‌شود. همچنین ۴۰ درصد از آب‌های دجله از ترکیه، ۵۱ درصد از عراق و ۹ درصد از ایران سرچشمه می‌گیرد (Grün, 2024: 18). عراق تقریباً تمام منابع آب شیرین خود را از منابع آب فرامرزی تأمین می‌کند، که این امر کشور را در برابر بهره‌برداری از آب در مناطق بالادست، ساخت سدها و ذخیره‌سازی آب آسیب‌پذیر کرده است. تخمین زده می‌شود که با تکمیل پروژه «آناتولی جنوب شرقی (جی‌ای‌پی)»^۵ که شامل ساخت ۲۲ سد و ۱۹ نیروگاه برق آبی خواهد بود، جریان‌های رودخانه‌ای فرامرزی رود فرات ۷۰ درصد کاهش خواهند یافت (Alwash et al., 2018: 6). این چالش‌های مربوط به تأمین آب هم‌زمان با افزایش جمعیت و در نتیجه افزایش مصرف آب در بخش‌های مسکونی، کشاورزی و صنعتی رخ داده است.

⁵ . The Southeastern Anatolia Project (Turkish: *Güneydoğu Anadolu Projesi*, "GAP")

سدسازی‌ها و پروژه‌های مدیریت آب در ترکیه، منبع مهمی از نگرانی عراق در زمینه کاهش جریان رودخانه‌های دجله و فرات است. مواردی مثل پروژه جی‌ای‌پی تأثیری عمیق بر حیات اقتصادی و محیط‌زیستی عراق داشته و تغییرات اقلیمی هم با کاهش بارندگی و افزایش میزان تبخیر، وضعیت را بدتر کرده است. این اختلالات باعث کاهش ۴۰ درصدی سطح رودخانه‌های عراق طی دو دهه گذشته شده‌اند. پیش‌بینی‌ها نشان می‌دهند که تا سال

نقشه ۱: نقشه حوضه رودخانه‌های فرات و دجله. منبع: (FAO, 2009: 2)

۲۰۳۵، شکاف بین عرضه و تقاضای آب به حدود ۱۱ میلیارد متر مکعب خواهد رسید، که بر نیاز مبرم به مدیریت راهبردی منابع آب تأکید می‌کند (Marcellin, et al., 2024 : 260). بنابراین، عراق مجبور است امنیت آبی را در مذاکرات خود با ترکیه در اولویت قرار دهد و به دنبال ایجاد کارگروه‌های مشترک و توسعه راهکارهای پایدار برای مدیریت منابع آبی فرامرزی باشد. برای رسیدگی به این بحران، عراق نیازمند اعمال سیاست‌های مشخصی است که از طریق مذاکره با ترکیه و تدوین توافقات الزام‌آور، مدیریت منابع مشترک را تضمین کند.

مذاکرات دیپلماتیک و روابط دوجانبه

موضوع فوری کمبود آب که با تغییرات اقلیمی تشدید شده است، عراق را وادار به مذاکرات دیپلماتیک با ترکیه برای تأمین نیازهای آبی خود کرده است. با این حال، فقدان توافقات جامع دوجانبه در زمینه تقسیم آب همچنان یک چالش مداوم بوده است. سیاست خارجی عراق به طور فزاینده‌ای بر حمایت از معاهدات الزام‌آور قانونی که توزیع عادلانه منابع آبی را تضمین کند، متمرکز شده است. این موضع دیپلماتیک به دنبال کاهش تأثیرات منفی پروژه‌های آبی بالادستی ترکیه و رسیدگی به آسیب‌پذیری‌هایی است که تغییرات اقلیمی تشدید کرده است. مذاکرات عراق با ترکیه نه تنها باید بر تضمین دسترسی پایدار به منابع آبی متمرکز باشد، بلکه باید تلاش کند همکاری‌های دوجانبه در زمینه مدیریت بحران آب را نیز تقویت کند. با چنین وضعیتی در آوریل ۲۰۲۴؛ اردوغان، رئیس جمهور ترکیه، پس از ۱۲ سال به عراق سفر کرد. این سفر بهترین فرصت را برای عراق مهیا کرد تا در رابطه با مسائل آبی و زیست‌محیطی با ترکیه طرح موضوع کند. در نهایت با هر دو کشور با تأکید بر حل مسائل و اختلافات در این حوزه‌ها با تشکیل کمیته‌ای با عنوان «کمیته دائمی مشترک برای توسعه همکاری‌ها در زمینه آب»^۶ موافقت کردند (Azernews, 4/ 25/ 2024). در طول تاریخ روابط ترکیه و عراق؛ این تشکیل این کمیته به عنوان مهم‌ترین رویکرد سیاسی دو کشور در مباحث آب‌های فرامرزی و محیط زیست محسوب می‌شود.

با توجه به اهمیت این مسائل برای دو کشور و به‌ویژه برای عراق؛ این کمیته بلافاصله شروع به کار کرد. دومین نشست این کمیته به میزبانی بغداد در تاریخ ۱۰ جولای ۲۰۲۴ برگزار شد. مقامات بلندپایه ترکیه در این نشست حضور داشتند و بر اهمیت تداوم مذاکرات تأکید کردند. این نشست بر توسعه یک چشم‌انداز مشترک و تدوین نقشه راهی برای استفاده بهینه از آب تمرکز داشت که چالش‌هایی مانند تغییرات اقلیمی و رشد جمعیت را در نظر بگیرد. دو طرف راه‌حل‌های پایدار، از جمله استفاده مجدد از فاضلاب و اجرای پروژه‌هایی برای کاهش تبخیر از سدها و افزایش بهره‌وری آب در کشاورزی را بررسی کردند. ترکیه بر تعهد خود به تداوم همکاری‌های آبی و زیست‌محیطی، تأکید کرد. همچنین مقامات ترکیه‌ای بر لزوم اتخاذ رویکردهای علمی و منطقی تأکید کردند و خواستار اجرای پروژه‌های مشخص برای حفظ روند مثبت همکاری شدند (Daily Sabah, 7/ 10/ 2024).

علاوه بر مذاکرات مستقیم با ترکیه، عراق باید به دنبال جلب حمایت نهادهای بین‌المللی و سازمان‌های منطقه‌ای برای تضمین دسترسی پایدار به منابع آبی باشد. در این راستا، استفاده از ابزارهای حقوقی بین‌المللی، بهره‌گیری از

⁶ . The Joint Standing Committee for the Development of Cooperation in the field of Water

سازمان‌های منطقه‌ای مانند اتحادیه عرب و سازمان همکاری اسلامی، و تعامل با نهادهای زیست‌محیطی جهانی می‌تواند به عراق کمک کند تا در برابر سیاست‌های ترکیه موضع قوی‌تری اتخاذ کند. همچنین عراق باید در مذاکرات خود با ترکیه، بر اهمیت همکاری‌های علمی و فناوری در زمینه مدیریت آب تأکید کند و با توسعه طرح‌های مشترک، رویکردی مبتنی بر منافع متقابل را دنبال کند. تقویت روابط دیپلماتیک و گسترش همکاری‌ها در سطح دولتی و غیردولتی می‌تواند به کاهش تنش‌ها و بهبود وضعیت مدیریت منابع آبی کمک کند. بر اساس نظریه سیاست سبز، تأکید بر پایداری زیست‌محیطی و همکاری چندجانبه می‌تواند راهکاری مؤثر برای مدیریت بحران‌های آبی میان عراق و ترکیه باشد. عراق با استفاده از دیپلماسی زیست‌محیطی، به دنبال تدوین توافقات الزام‌آور برای مدیریت منابع آبی دجله و فرات است. این رویکرد می‌تواند به کاهش تنش‌ها و تقویت پایداری منطقه‌ای کمک کند.

پیامدهای اقتصادی

کمبود آب ناشی از تغییرات اقلیمی پیامدهای اقتصادی عمیقی برای عراق، به‌ویژه در بخش کشاورزی دارد که به‌شدت به رودخانه‌های دجله و فرات وابسته است. کاهش دسترسی به آب، امنیت غذایی و معیشت را تهدید کرده و عراق را مجبور می‌کند تا این نگرانی‌ها را از طریق سیاست خارجی خود برطرف کند. تعامل با ترکیه برای بحث در مورد مدیریت آب‌های فرامرزی برای حفظ منافع اقتصادی عراق ضروری است. با تقویت همکاری در زمینه استفاده و حفاظت از منابع آبی، عراق به دنبال کاهش ریسک‌های اقتصادی ناشی از تغییرات اقلیمی و تضمین توسعه پایدار است. کشاورزی یکی از مهم‌ترین بخش‌های اقتصادی عراق محسوب می‌شود و کمبود آب، مستقیماً بر تولید محصولات اساسی مانند گندم، جو و برنج تأثیر گذاشته است.

چالش‌های ناشی از تغییرات اقلیمی برای عراق در حوزه اقتصادی، ماهیتی دوگانه دارند. این چالش‌ها، هرچند در اصل موجب زیان‌های اقتصادی شده‌اند، اما در عین حال به یکی از مهم‌ترین محرک‌ها و دستاویزهای عراق برای دستیابی به اهداف کلان اقتصادی تبدیل شده‌اند. برای مقابله و مدیریت این بحران‌ها، عراق نیازمند بازنگری در راهبردهای اقتصادی خود است. یکی از مهم‌ترین این راهبردها، تقویت همکاری‌های بین‌المللی و بهره‌گیری از ظرفیت‌های مشترک با دیگر کشورها، به‌ویژه ترکیه، است. همگرایی اقتصادی و تعامل متقابل، بهترین مسیر برای هر دو کشور در جهت مقابله با چالش‌های مشترک، به‌ویژه در مدیریت منابع آبی، محسوب می‌شود. در این راستا، عراق باید با اصلاح و بازنگری «طرح جامع توسعه منابع آب»^۷، یک برنامه سرمایه‌گذاری جامع در حوزه منابع آبی

⁷ . Strategy for Water and Land Resources in Iraq (SWRLI)

تدوین کند و ضمن استفاده از تخصص‌های داخلی، از حمایت‌های بین‌المللی نیز بهره‌مند شود (Lorenz & Erickson, 2023: 144-145).

در مذاکرات با ترکیه، عراق باید منافع مشترک را در اولویت قرار دهد تا همکاری‌های پایدار و بلندمدت تضمین شود. با این حال، عراق با کمبودهای جدی مهارتی در حوزه ساخت‌وساز، از جمله توسعه بندرها، صنایع سنگین و فناوری‌های کشاورزی مانند زیرساخت‌های خطوط لوله مواجه است. «خط لوله عراق-ترکیه (آی‌تی‌پی)»^۸ نمونه‌ای است که زیان‌های سالانه ۵ تا ۶ میلیارد دلاری به همراه دارد، در حالی که ترکیه می‌تواند این خط را در کمتر از ده ماه بازسازی کند. گسترش تبادل تجاری با ترکیه باید به‌عنوان یک هدف استراتژیک در نظر گرفته شود تا روابط اقتصادی تقویت شده و زمینه همکاری‌های گسترده‌تر فراهم شود. علاوه بر این، پروژه‌های آبیاری، مسکن و انرژی حوزه‌های کلیدی برای ابتکارات مشترک در چارچوب مذاکرات آبی هستند. برای جلوگیری از کاهش بیشتر منابع آبی، عراق باید یارانه‌های کشاورزی خود را به‌سرعت بازنگری کند تا استفاده بهینه از آب و پایداری بلندمدت تضمین شود. از طریق برنامه‌ریزی استراتژیک و تقویت همکاری با ترکیه، عراق می‌تواند زیرساخت‌های خود را تقویت کرده، تاب‌آوری اقتصادی را افزایش داده و منابع حیاتی را برای نسل‌های آینده تامین کند (USAID, 2006: 42).

۶. سیاست خارجی عراق در قبال ایران

تغییرات اقلیمی تأثیر عمیقی بر سیاست خارجی عراق در قبال ایران، به‌ویژه در زمینه بحران ریزگردها و چالش‌های زیست‌محیطی مرتبط با آن دارد. با توجه به وجود کانون‌های متعدد خیزش گرد و غبار در عراق، روابط دو کشور تحت تأثیر این مسئله قرار گرفته است. عراق، به‌عنوان یکی از منابع اصلی ریزگردها که مناطق غرب و جنوب غرب ایران را به‌شدت تحت تأثیر قرار می‌دهد، در سیاست خارجی خود تلاش کرده تا از طریق دیپلماسی سبز، همکاری‌های زیست‌محیطی را با ایران تقویت کند. این اقدامات شامل برنامه‌های مشترک برای مقابله با بیابان‌زایی و تثبیت خاک است. از سوی دیگر، امنیت زیست‌محیطی به‌عنوان موضوعی کلیدی در تعاملات دوجانبه مطرح بوده و تغییرات اقلیمی باعث شده تا این دو کشور به‌جای رویکردهای رقابتی، به سمت همکاری‌های منطقه‌ای در

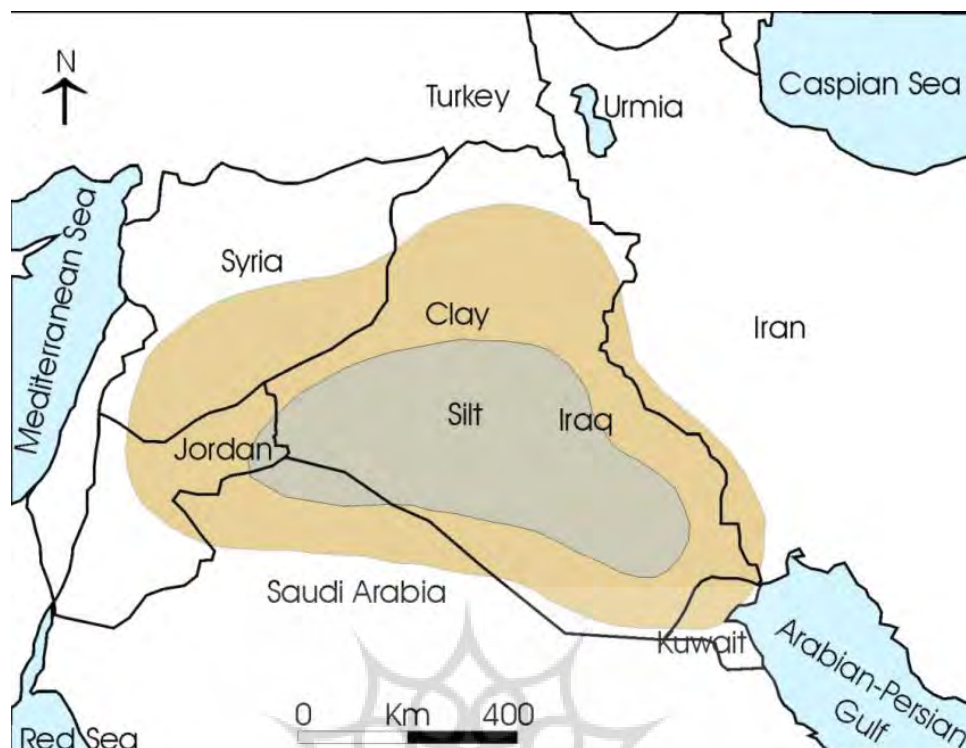
⁸ the Iraq-Turkey Crude Oil Pipeline (ITP)

مدیریت بحران‌های زیست‌محیطی حرکت کنند. این همکاری‌ها می‌تواند زمینه‌ساز تقویت روابط دوجانبه و کاهش تنش‌های منطقه‌ای باشد.

ریزگردها و امنیت زیست‌محیطی

در دو دهه‌ی اخیر یکی از مهم‌ترین پدیده‌های برخاسته از تغییرات اقلیمی مسئله ریزگردها بوده که تأثیر مستقیمی بر روابط عراق با ایران داشته است. این پدیده، که عمدتاً از بیابان‌های شرق عراق سرچشمه می‌گیرد، یکی از عوامل کلیدی در ایجاد تنش‌های زیست‌محیطی بین دو کشور بوده است. به دلیل خطرات گسترده و خسارات گوناگون پدیده ریزگردها برای ایران؛ سال‌هاست این پدیده جنبه‌ی امنیتی به خود گرفته است و یکی از مهم‌ترین چالش‌های امنیت زیست‌محیطی ایران محسوب می‌شود. از همین رو این مسئله در دهه‌های اخیر، به‌ویژه از سال ۲۰۰۰ به این سو، یکی از مهم‌ترین مباحث و مناقشات کشور ایران و عراق بوده است. ایران، به‌عنوان کشوری که تحت تأثیر مستقیم این ریزگردها قرار می‌گیرد، بارها نگرانی‌های خود را در مجامع بین‌المللی و نشست‌های دوجانبه با مقامات عراقی مطرح کرده است. از مهم‌ترین مواردی که در این روابط نقش داشته، فقدان برنامه‌های مؤثر بیابان‌زدایی و مدیریت پایدار منابع آب در عراق است که به گسترش این بحران کمک کرده است. خشک شدن تالاب‌ها و اراضی کشاورزی در عراق، به‌ویژه در مناطق مرزی، منجر به تشدید پدیده ریزگردها شده و ایران را درگیر پیامدهای زیست‌محیطی و بهداشتی ناشی از آن کرده است.

پدیده ریزگرد تحت تأثیر عوامل مختلف طبیعی و انسانی شکل می‌گیرد. از مهم‌ترین دلایل گسترش این پدیده در ایران می‌توان به تغییر کاربری زمین‌ها در کشورهای همسایه، به‌ویژه شرق عراق، ناکامی سیاست‌های بیابان‌زدایی در این مناطق، تخریب جنگل‌ها، اراضی کشاورزی و تالاب‌ها، کاهش بارش‌ها، و وزش بادهای موسمی در فصل خشک اشاره کرد. همچنین آثار منفی جنگ تحمیلی، از جمله خشکاندن تالاب هورالعظیم در خوزستان و تخریب نخلستان‌ها توسط عراق، تأثیر زیادی بر این شرایط داشته است. در این میان، خشکسالی‌های اخیر نقش برجسته‌تری ایفا کرده‌اند. کمبود بارندگی در مناطق بیابانی جنوب عراق، شمال صحرای عربستان، جنوب شرق روسیه و شمال آفریقا نیز به تشدید این پدیده کمک کرده‌اند. این بیابان‌ها، به‌ویژه در آفریقا، عربستان و عراق، از مهم‌ترین منابع تولید گرد و غبار محسوب می‌شوند (شریفی و همکاران، ۱۴۰۱: ۶۶-۶۷).

نقشه ۲: مناطق خاستگاه ریزگردها در عراق. منبع: (Al-Ameri, Briant & Engels, 2019: 439)

طبق آمارها از سال ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۶ روزهای غبارآلود در غرب ایران ۳۰۹ روز بوده است. یک روز غبارآلود زمانی تشخیص داده می‌شود که در شرایط دید افقی پایین‌تر از ۱ کیلومتر، گرد و غبار معلق حداقل یک‌بار در روز در حداقل سه «ایستگاه همدید»^۹ گزارش شود. مهم‌ترین منابع تأثیرگذار بر غبارآلودی غرب ایران در ساحل و شمال‌غرب دریاچه ثرثار، هورالعظیم، ساحل دریاچه رزازا، دریاچه‌های حبانیه و غرب هور هامر قرار دارند که به ترتیب به ۱۱۰، ۷۹، ۵۹، ۵۶ و ۵۱ روز غبارآلود منجر شده‌اند. نوسانات در مساحت سطحی آب به‌شدت به تغییرپذیری روزهای غبارآلود در غرب ایران کمک کرده است. در واقع، اوج فعالیت‌های گرد و غباری در غرب ایران طی سال‌های ۲۰۰۸ تا ۲۰۱۲ در پاسخ به کاهش قابل‌توجه منابع آبی اصلی عراق رخ داده است. منابع ریزگردها در غرب عراق و بیشتر مناطق این کشور، به‌ترتیب، رویدادهای غبارآلود تابستانی و بهاری را در غرب ایران ایجاد کرده‌اند. کاهش بارش در خاورمیانه از پاییز ۲۰۰۷ تا ۲۰۱۲ و وقوع خشکسالی‌های شدید نیز باعث کاهش دریاچه‌ها

^۹ . Synoptic Scale

و تالاب‌ها، کاهش بهره‌وری کشاورزی در عراق و در نهایت تشدید فعالیت‌های گرد و غباری در غرب ایران در دهه‌های اخیر شده است (Beyranvand et al., 2023: 2).

دیپلماسی سبز با ایران

نظریه سیاست سبز با تأکید بر عدالت زیست‌محیطی و دموکراسی مشارکتی، رویکرد عراق در همکاری با ایران برای مقابله با پدیده‌هایی نظیر ریزگردها و بیابان‌زایی را تبیین می‌کند. عراق از طریق دیپلماسی سبز و پروژه‌های مشترک زیست‌محیطی نظیر تثبیت خاک و احیای تالاب‌ها، به دنبال تقویت روابط دوجانبه و مدیریت پایدار منابع مشترک است. موضوع ریزگردها و مسائل وابسته به آن، عراق را وادار به مذاکرات دیپلماتیک با ایران برای حل مسئله و چاره‌اندیشه در این زمینه کرده است. با این حال، فقدان توافقات جامع دوجانبه در این زمینه همچنان یک چالش مداوم است. در واقع، این مسئله بر سیاست‌های خارجی عراق تأثیر گذاشته و این کشور را به همکاری‌های منطقه‌ای و بین‌المللی در حوزه محیط زیست ترغیب کرده است. ایران تلاش کرده تا از طریق دیپلماسی زیست‌محیطی، عراق را به اجرای پروژه‌های مشترک، از جمله مالچ‌پاشی، احیای تالاب‌ها و مدیریت منابع آب، ترغیب کند. با این حال، چالش‌های سیاسی داخلی عراق، از جمله ضعف زیرساخت‌های مدیریتی و عدم ثبات اقتصادی، مانع از تحقق کامل این اهداف شده است. در عین حال، عراق تحت فشار مجامع بین‌المللی نیز قرار گرفته تا مسئولیت بیشتری در مقابله با این بحران بر عهده بگیرد (Al-Shamsi, 2019: 2).

در مبحث امنیت زیست‌محیطی، پدیده ریزگردها و پیامدهای آن، نقش مهمی در سیاست خارجی عراق در قبال ایران ایفا کرده است. با توجه به این که بخش عمده‌ای از کانون‌های گرد و غبار تأثیرگذار بر ایران در خاک عراق قرار دارند، این مسئله به یک موضوع حیاتی برای همکاری دوجانبه تبدیل شده است. عراق، به عنوان کشوری با منابع گسترده گرد و غبار، با چالش‌های زیست‌محیطی پیچیده‌ای روبه‌رو است و تلاش‌های مشترک با ایران می‌تواند در کاهش این معضل مؤثر باشد. سفر رئیس سازمان منابع طبیعی ایران و هیئت همراه او به عراق در اردیبهشت ۱۴۰۳، نشان‌دهنده عزم جدی دو کشور برای ورود به فاز عملیاتی در مقابله با گرد و غبار است. این همکاری‌ها بر پایه تفاهم‌نامه‌های پیشین بوده و شامل اقداماتی نظیر تثبیت خاک، نهال‌کاری و مدیریت اکوسیستم‌های بیابانی می‌شود. عراق و ایران با تهیه نقشه راهی مشترک، در تلاش‌اند تا پژوهش‌های علمی را با اقدامات میدانی هماهنگ کنند و مشکلات ناشی از ریزگردها را در بلندمدت کاهش دهند (Channel8, 4/ 28/ 2024).

در سیاست خارجی عراق، همکاری با ایران در زمینه مقابله با بیابان‌زایی و گرد و غبار، از جنبه‌های استراتژیک و زیست‌محیطی اهمیت زیادی دارد. با توجه به این که اکوسیستم‌های طبیعی دو کشور کاملاً به هم پیوسته هستند، این همکاری‌ها نه تنها به کاهش گرد و غبار در ایران کمک می‌کند، بلکه به بهبود شرایط زیست‌محیطی عراق نیز منجر خواهد شد. به علاوه، این تعاملات علمی و عملیاتی، پایه‌ای برای تقویت روابط دوجانبه و افزایش اعتماد بین دو کشور فراهم می‌کند. در شرایطی که ریزگردها به یکی از بزرگ‌ترین چالش‌های منطقه‌ای تبدیل شده‌اند، تعامل عراق و ایران می‌تواند به الگویی موفق برای دیگر کشورهای منطقه تبدیل شود. این همکاری نه تنها اثرات مثبت زیست‌محیطی به همراه دارد، بلکه توانایی حل مشترک بحران‌های فرامرزی را نیز افزایش می‌دهد و نقش مؤثری در تقویت پایداری محیط زیست منطقه ایفا می‌کند.

مسئله رودخانه دجله نیز در کنار بحران ریزگردها، یکی از موضوعات مطرح در روابط میان عراق و ایران بوده است. سرشاخه اصلی این رودخانه در ترکیه قرار دارد و بیش از ۴۰ درصد از جریان آب دجله را تأمین می‌کند، در حالی که تنها ۹ درصد آن از ایران سرچشمه می‌گیرد. (Grün, 2024: 18) با این وجود، احداث سدها و پروژه‌های انحراف آب در ایران طی سال‌های اخیر به‌طور قابل‌توجهی جریان سرشاخه‌های ورودی به دجله را کاهش داده و کمبود آب در عراق را تشدید کرده است. تغییرات اقلیمی نیز با کاهش بارندگی و افزایش تبخیر، این وضعیت را بحرانی‌تر کرده و به کمبود شدید آب منجر شده است. این شرایط عراق را وادار کرده است تا در چارچوب دیپلماسی سبز خود با ایران، مسائل امنیت آبی را نیز مطرح کند و به دنبال تدوین چارچوب‌های همکاری برای تقسیم عادلانه منابع آبی و مدیریت پایدار رودخانه‌های فرامرزی باشد (Hamasaheed, Skelton & Saleem, 2023/ 11/ 29).

۸. نتیجه‌گیری

عراق با چالش‌های متعددی در زمینه تغییرات اقلیمی مواجه است که مستلزم اتخاذ راهبردهای جامع در سطوح ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی است. تغییرات اقلیمی و مدیریت نامناسب منابع آبی، روابط عراق با کشورهای همسایه به‌ویژه ترکیه را تحت تأثیر قرار داده است. همکاری‌های دوجانبه و منطقه‌ای با این کشور، برای مدیریت و کاهش تنش‌ها ضروری است. ایجاد چارچوب‌های قانونی مشترک و بهره‌گیری از فناوری‌های نوین می‌تواند به مدیریت هر چه بهتر چالش‌های روابط این دو کشور که ناشی از تغییرات اقلیمی است، کمک کند. در این راستا، دیپلماسی زیست‌محیطی باید به‌عنوان یکی از ابزارهای کلیدی در سیاست خارجی عراق با ترکیه تقویت شود.

همکاری با ترکیه نیز می‌تواند فرصتی استراتژیک برای مدیریت منابع آبی دجله و فرات باشد. عراق با اجاره سدهای ترکیه و تخلیه دریاچه‌های مصنوعی می‌تواند تا ۸ میلیارد متر مکعب آب آزاد کند. این اقدامات نه تنها به کاهش بحران آب کمک می‌کند، بلکه مسیرهایی برای تقویت همکاری‌های اقتصادی و انرژی میان دو کشور فراهم می‌آورد. اتصال شبکه‌های برق عراق به ترکیه و ایجاد مسیرهای تجاری جدید میان بصره و استانبول، می‌تواند به توسعه اقتصادی و کاهش وابستگی منطقه‌ای منجر شود.

در تعامل با ایران، یکی از مهم‌ترین موضوع‌ها مسئله ریزگردها است که توجه فوری هر دو کشور را نیازمند است. همچنین مدیریت منابع آبی مشترک میان ایران و عراق نیز به مرور زمان و با وخیم شدن اوضاع تغییرات اقلیمی، در حال اهمیت یافتن است، که بهتر است پیش از وقوع اختلافات شدید هر چه زودتر هر دو کشور برای این مشکل چاره اندیشی کنند. این کشورها می‌توانند با اجرای پروژه‌های مشترک نظیر تثبیت خاک، احیای تالاب‌ها و مدیریت منابع آبی، تأثیرات منفی زیست‌محیطی را کاهش دهند. ایران و عراق همچنین می‌توانند از طریق تشکیل کمیته‌های مشترک، برنامه‌هایی برای کاهش اثرات زیست‌محیطی ناشی از تغییرات اقلیمی تدوین کنند. این همکاری‌ها می‌تواند ضمن بهبود شرایط زیست‌محیطی منطقه، زمینه‌ساز تقویت روابط دوجانبه و کاهش تنش‌ها شود.

عراق همچنین باید اصلاحات داخلی را در مدیریت بحران ریزگردها و منابع آبی در اولویت قرار دهد. استفاده از سیستم‌های نوین آبیاری، توسعه طرح‌های نمک‌زدایی و بهره‌گیری از انرژی‌های تجدیدپذیر، از جمله اقداماتی است که می‌تواند به کاهش آسیب‌های ناشی از کمبود آب کمک کند. همکاری با کشورهایی، همچون ایران، که تجربه موفق در مدیریت منابع آبی دارند، می‌تواند به انتقال دانش و فناوری به عراق منجر شود. این اقدامات به‌طور هم‌زمان تاب‌آوری عراق را در برابر تغییرات اقلیمی افزایش می‌دهند.

در نهایت، سیاست‌های تشویقی برای سرمایه‌گذاری در بخش کشاورزی و منابع آبی، می‌تواند به بهبود شرایط اقتصادی و معیشتی مردم عراق کمک کند. همکاری‌های منطقه‌ای میان عراق، ایران، ترکیه و سایر کشورهای همسایه، می‌تواند الگویی موفق برای مدیریت منابع آبی فرامرزی و کاهش تنش‌های زیست‌محیطی باشد. با استفاده از دیپلماسی سبز و تقویت مشارکت‌های بین‌المللی، عراق قادر خواهد بود بحران آب را به فرصتی برای توسعه پایدار و تقویت جایگاه خود در منطقه تبدیل کند.

منابع

فارسی

۱. بال، ترنس و دگر، ریچارد (۱۳۹۰). *آرمان‌ها و ایدئولوژی‌ها*. ترجمه: احمد صبوری کاشانی. نشر کتاب آمه.
 ۲. شریفی، زینب؛ اخوان کاظمی، مسعود؛ صادقی، سید شمس‌الدین و منتظری، بهرام (۱۴۰۱). نقش عناصر زیست‌محیطی در ایجاد تنش‌های آبی بین ایران و عراق. *مطالعات سیاسی بین‌النهرین* ۱(۱). ۷۷-۵۵.
- Doi: 10.22126/mps.2022.2264**
۳. جلیلی، روحیه؛ صلاحی، برومند؛ زینالی، بتول و فروتن، مهدی. (۱۴۰۳). پایش و ردیابی طوفان‌های گرد و غباری فراگیر استان خوزستان در دهه گذشته. *جغرافیا و روابط انسانی*، ۷(۲)، ۳۸۷-۴۰۲.
 ۴. صدرانیا، حسن، کاویانی‌راد، مراد و نصری فخرداد، صدیقه (۱۴۰۱). تاثیر بحران کم آبی بر مناسبات هیدروپلیتیک ایران و عراق. *فصلنامه آمایش سیاسی فضا* ۴(۲). ۱۲۵-۱۱۲.
 ۵. عبدالله، علی یاسین (۲۰۰۹). التوجهات الحديثه فی الاستراتيجية المائية بين العراق، سوريا و تركيا. *مجلة ديالى للبحوث الانسانية* ۱(۳۱). ۴۲۲-۴۵۲.
 ۶. هالدن، پیتر (۱۳۹۴). *ژئوپلیتیک تغییرات اقلیمی؛ چالش‌هایی برای سیستم بین‌المللی*. ترجمه: علی ولیقلی‌زاده و مهدی کریمی. انتشارات دانشگاه مراغه.
 ۷. شریفی، زینب؛ اخوان کاظمی، مسعود؛ صادقی؛ سید شمس‌الدین و منتظری، بهرام (۱۴۰۱). نقش عناصر زیست‌محیطی در ایجاد تنش‌های آبی بین ایران و عراق. *فصلنامه مطالعات سیاسی بین‌النهرین*، ۱(۱)، ۵۵-۷۷.
- Doi: 10.22126/mps.2022.2264**

انگلیسی

8. Adamo, N., Al-Ansari, N., Sissakian, V., Fahmi, K. J., & Abed, S. A. (2022). Climate change: Droughts and increasing desertification in the Middle East, with special reference to Iraq. *Engineering*, 14(07), 235-273. <https://doi.org/10.4236/eng.2022.147021>
9. Buzan, B., Waever, O., & de Wilde, J. (1998). *Security: A New Framework for Analysis*. Lynne Rienner Publisher.

10. Dabelko, G. D. (2009). Planning for climate change: The security community's precautionary principle. *Clim Change*, 96(1). 13-21. <http://dx.doi.org/10.1007/s10584-009-9639-6>
11. Dalby, S. (2002). Environmental security. University of Minnesota Press.
12. Feitelson, E., & Tubi, A. (2017). A main driver or an intermediate variable? Climate change, water and security in the Middle East. *Global environmental change*, 44, 39-48. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2017.03.001>
13. G7 Foreign Ministers. (2017). *A New Climate for Peace: Taking Action on Climate and Fragility Risks*. Retrieved from <https://environmentalmigration.iom.int>
14. Giovanis, E., & Ozdamar, O. (2021). The transboundary effects of climate change and global adaptation: The case of the Euphrates-Tigris water basin in Turkey and Iraq. *The Economic Research Forum (ERF)*, 1517. 1-60. <https://ssrn.com/abstract=4320746>
15. Homer-Dixon, T. F. (1994). Environmental scarcities and violent conflict: evidence from cases. *International security*, 19(1), 5-40.
16. Mamshai, F. H. A. (2023). "Climate Change as a Threat Multiplier": Security and Communal Implications for Iraq. *Community Change* 4(2). 1-16. <https://doi.org/10.21061/cc.v4i2.a.41>
17. Naderi Beni A, Marriner N, Sharifi A, Azizpour J, Kabiri K, Djamali M, Kirman A (2021). Climate change: A driver of future conflicts in the Persian Gulf Region? *Heliyon*, 7(2). 1-18. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2021.e06288>
18. Nosir, W. (2023). Climate change: Consequences on Iraq's environment. *Mesopotamia Journal of Agriculture*, 51(2). <https://doi.org/10.33899/mgrj.2023.140391.1243>
19. O'Driscoll, D. (2018). Emerging trends of conflict and instability in Iraq. *Helpdesk Report*, 2(4). 1-21.
20. Eltaif, N.I., Gharaibeh, M.A., Fadhil Al-Quraishi, A.M. (2024). *Impact of Climate Change on Iraq: Severe Water Scarcity and Desertification*. Springer Cham. <https://doi.org/10.1007/978-94-007-1100-1>
21. Al-Din, N. A. S., & Ali, S. N. (2024). Environmental and climate changes and their effects on the agricultural sector in Iraq. *Journal of Economics and Administrative Sciences*, 30(143), 275-286. <https://doi.org/10.33095/b04fna75>

22. Alwash, A., Istepanian H.; Tollast, R. and Al-Shibaany Z.Y. (2018). Towards sustainable water resources management In Iraq IEI 300818. *Iraq Energy Institute*. <https://iraqenergy.org/wp-content/uploads/2022/11/Water-Report.pdf>
 23. Marcellin, M.C. *et al.* (2024). Systems analysis for energy assets of Iraq influenced by water scarcity. *Environ Syst Decis* 44(2), 259–279. <https://doi.org/10.1007/s10669-024-09967-w>
 24. Lorenz, F., & Erickson, E. J. (2023). *Strategic Water: Iraq and Security Planning in the Euphrates-Tigris Basin* (Expanded Edition). Marine Corps University Press. DOI: 10.56686/9798986259482
 25. USAID (2006). Strategy for Water and Land Resources in Iraq. *Phase 1 Project Completion Report, Volume 2 - Phase 2 Work Plan*. https://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PDACJ287.pdf
 26. Beyranvand, A., Azizi, G., Alizadeh, O., & Darvishi Boloorani, A. (2023). Dust in Western Iran: the emergence of new sources in response to shrinking water bodies. *Sci Rep*, 13(16158), 1-20. <https://doi.org/10.1038/s41598-023-42173-3>
 27. Al-Ameri, I. D., Briant, R., & Engels, S. (2019). Drought severity and increased dust storm frequency in the Middle East: A case study from the Tigris-Euphrates alluvial plain, central Iraq. *Weather*, 74(12), 416-426. <http://dx.doi.org/10.1002/wea.3445>
 28. DPPA. (2023). *The interlinkages between climate, peace and security in Iraq*. Retrieved from <https://dppa.un.org/sites/default/files>
 29. Al-Shamsi, M. (2019). Disaster risk reduction in Iraq. *Jàmbá: Journal of Disaster Risk Studies*, 11(1), 1-3. Doi: [10.7759/cureus.11819](https://doi.org/10.7759/cureus.11819)
 30. FAO (2009). Transboundary River Basin Overview–Euphrates Tigris. Food and Agriculture Organization of the United Nations. Retrieved from <file:///C:/Users/Rahan%20Parsi/Downloads/ca2132en.pdf>
 31. Grün, G. (2024). Transboundary Water Cooperation in the Euphrates Tigris River Basin–A Case Study. Master thesis in Sustainable Development. Published at Department of Earth Sciences, Uppsala University.
- منابع اینترنتی
32. World Bank Group (11/ 9/ 2022). Climate Change Inaction Threatens Iraq's Social Stability and Long-Term Economic Development Prospects. Link: <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/11/09/>
 33. IEA (1/ 1/ 2025). National Climate Resilience Assessment for Iraq. Link: <https://www.iea.org/reports/national-climate-resilience-assessment-for-iraq>
 34. Azernews (4/ 25/ 2024). New beginning in Turkish-Iraqi relation. Link: <https://www.azernews.az/region/225139.html>
 35. Daily Sabah, (7/ 10/ 2024). Türkiye, Iraq restate commitment to water cooperation. Link: <https://www.dailysabah.com/business/turkiye-iraq-restate-commitment-to-water-cooperation/news>
 36. Channel8 (4/ 28/ 2024). Iran, Iraq to collaborate on combating dust storms. Link: <https://channel8.com/english/13606>

37. Hamasaeed, S., Skelton, M., & Saleem, Z. A. (11/ 29/ 2023). Climate adaptation key to Iraq's stability and economic development. *United States Institute of Peace*. Retrieved from <https://www.usip.org/publications/2023/11/climate-adaptation-key-iraqs-stability-and-economic-development>

